IJTIMOIY MASOFANING LINGVISTIK VA LINGVOMADANIY IFODASI

Dilbarjonova Muborakxon Abduborik qizi

Farg‘ona davlat universiteti, lingvistika (o‘zbek tili)

mutaxassisligi magistri

Annotatsiya: Ushbu tezisda ijtimoiy masofaning til tizimidagi va lingvomadaniy makondagi ifodasi tahlil qilingan. Ijtimoiy masofa kommunikantlar o‘rtasidagi ijtimoiy, psixologik va madaniy munosabatlarning o‘lchovi bo‘lib, u tilning leksik, grammatik hamda pragmatik sathlarida o‘z aksini topadi. Xorijiy tilshunoslikda R.Braun va A.Gilmanning “hokimiyat va hamjihatlik semantikasi”, P.Braun va S.Levinsonning xushmuomalalik nazariyasi, E.Xollning proksemika konsepsiyasi hamda G.Xofstedening “hokimiyat masofasi” o‘lchovi asosida ijtimoiy masofaning lingvistik tabiati ochib berilgan. O‘zbek tilshunosligida esa “siz/sen” murojaat shakllari, hurmat kategoriyasi hamda murojaat birliklarining lingvomadaniy xususiyatlari bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar tahlil qilingan. Shuningdek, ijtimoiy masofaning o‘zbek, ingliz va rus tillarida turlicha ifodalanishi qiyosiy jihatdan asoslangan.

Kalit so‘zlar: ijtimoiy masofa, lingvomadaniyat, murojaat shakllari, “siz/sen” oppozitsiyasi, hurmat kategoriyasi, xushmuomalalik, proksemika, hokimiyat masofasi, pragmatika, sotsiolingvistika.

Аннотация: В данных тезисах анализируется языковое и лингвокультурное выражение социальной дистанции. Социальная дистанция –это мера социальных, психологических и культурных отношений между коммуникантами, которая находит отражение на лексическом, грамматическом и прагматическом уровнях языка. В зарубежной лингвистике языковая природа социальной дистанции раскрывается на основе «семантики власти и солидарности» Р.Брауна и

А.Гилмана, теории вежливости П.Браун и С.Левинсона, концепции проксемики Э.Холла и измерения «дистанции власти» Г.Хофстеде. В узбекском языкознании проанализированы исследования форм обращения «сиз/сен», категории уважения и лингвокультурных особенностей единиц обращения. Также в сопоставительном аспекте обосновано различное выражение социальной дистанции в узбекском, английском и русском языках. **Ключевые слова:** социальная дистанция, лингвокультурология, формы обращения, оппозиция «вы/ты», категория уважения, вежливость, проксемика, дистанция власти, прагматика, социолингвистика. **Abstract:** This thesis analyzes the linguistic and linguocultural expression of social distance. Social distance is a measure of social, psychological and cultural relations between communicants, reflected at the lexical, grammatical and pragmatic levels of language. In foreign linguistics, the linguistic nature of social distance is revealed on the basis of R. Brown and A. Gilman's “semantics of power and solidarity”, P. Brown and S. Levinson's politeness theory, E. Hall's proxemics concept and G. Hofstede's “power distance” dimension. In Uzbek linguistics, studies on the address forms “siz/sen”, the category of respect and linguocultural features of address units are analyzed. The different expression of social distance in Uzbek, English and Russian languages is also substantiated in a comparative aspect. **Keywords:** social distance, linguoculturology, forms of address, “you/thou” opposition, category of respect, politeness, proxemics, power distance, pragmatics, sociolinguistics.

Ijtimoiy masofa (social distance) – kommunikantlar o‘rtasidagi ijtimoiy, psixologik va madaniy munosabatlarning murakkab o'lchovi bo'lib, u muloqot jarayonida til birliklarini tanlashga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Tilshunoslikda ijtimoiy masofa muammosi sotsiolingvistika, pragmalingvistika va lingvokulturologiya kabi yo‘nalishlar kesishuvida o‘rganiladi. Zero, har qanday muloqot aktida so‘zlovchi suhbatdoshga nisbatan qanchalik yaqin yoki uzoq ekanligini hisobga olgan holda

murojaat shaklini, xushmuomalalik strategiyasini va nutqiy uslubni tanlaydi. Shu ma'noda ijtimoiy masofa nafaqat ijtimoiy psixologiya, balki tilshunoslikning ham markaziy tushunchalaridan biriga aylandi.

Hokimiyat va hamjihatlik semantikasi (R. Braun, A. Gilman)

Ijtimoiy masofaning lingvistik talqinining nazariy asoslarini R.Braun va A.Gilman o'zining mashhur "The Pronouns of Power and Solidarity" (1960) asarida yaratgan. Olimlar Yevropa tillaridagi T/V (tu/vy, sen/siz) olmoshlari oppozitsiyasini tahlil qilib, uning asosida ikki semantik o'q yotishini ko'rsatgan: "hokimiyat" (power) va "hamjihatlik" (solidarity). Hokimiyat semantikasi bo'yicha yuqori mavqega ega shaxs past mavqega ega shaxsga T shakli bilan murojaat qiladi, quyi esa yuqoriga V shakli bilan murojaat qiladi. Hamjihatlik semantikasi esa teng huquqli, yaqin munosabatdagi shaxslar o'rtasida o'zaro T shaklining qo'llanishini taqozo etadi. Bu ikki o'qning kesishuvi aynan ijtimoiy masofaning dinamik tabiatini belgilab beradi: masofa katta bo'lsa – V (siz), masofa kichik bo'lsa – T (sen) shakli tanlanadi.

Xushmuomalalik nazariyasi va ijtimoiy masofa (P.Braun, S.Levinson)

P.Braun va S.Levinsonning "Politeness: Some Universals in Language Usage" (1987) asarida ijtimoiy masofa xushmuomalalikning universal mexanizmlarini belgilovchi asosiy omil sifatida talqin etilgan. Mualliflar fikricha, har qanday nutqiy akt "yuz" (face)ga tahdid solishi mumkin bo'lgan akt (face-threatening act, FTA) hisoblanadi. Bunda xushmuomalalik strategiyasini tanlash uchta o'zgaruvchiga bog'liq: suhbatdoshlar o'rtasidagi ijtimoiy masofa (D), hokimiyat nisbati (P) va tahdid darajasi (R). Ijtimoiy masofa qanchalik katta bo'lsa, so'zlovchi shunchalik bilvosita (off-record) va salbiy xushmuomalalik (negative politeness) strategiyalariga murojaat qiladi. Bu nazariya ijtimoiy masofaning nafaqat olmosh tanlashda, balki butun nutqiy strategiyalar tizimida namoyon bo'lishini ko'rsatadi.

Proksemika va hokimiyat masofasi (G.Xofstede)

Ijtimoiy masofaning lingvomadaniy talqinida G.Xofstede “hokimiyat masofasi” (power distance) o‘lchovini kiritib, turli madaniyatlarda kuch va status tengsizligiga bo‘lgan munosabat turlicha ekanligini asoslagan. Yuqori hokimiyat masofasiga ega madaniyatlarda (masalan, O‘zbekiston, Rossiya) rasmiy murojaat shakllari va hurmat ifodalovchi vositalar ko‘proq qo‘llanilsa, past hokimiyat masofasiga ega madaniyatlarda (masalan, AQSh, Skandinaviya davlatlari) tenglikka asoslangan muloqot uslubi ustunlik qiladi.

Yuz va yuz ishi (E. Goffman)

E.Goffmanning “Interaction Ritual” (1967) asarida kiritilgan “yuz” (face) va “yuz ishi” (face-work) tushunchalari ijtimoiy masofaning interaktiv tabiatini ochib beradi. Goffman fikricha, har bir shaxs muloqotda o‘z “yuzi”ni saqlashga intiladi va suhbatdoshning “yuzi”ga hurmat bilan munosabatda bo'ladi. Ijtimoiy masofa esa “yuz”ga tahdid soluvchi aktlarning xavf darajasini oshiradi yoki kamaytiradi. Bu nazariya keyinchalik P.Braun va S.Levinson tomonidan xushmuomalalik nazariyasiga integratsiya qilingan.

O‘zbek tilida ijtimoiy masofaning ifodalanishi

O‘zbek tilida ijtimoiy masofa birinchi navbatda “siz/sen” oppozitsiyasi orqali ifodalanadi. “Siz” murojaati hurmat, rasmiylik, yosh va mavqe ustunligini bildirib, masofani oshiradi; “sen” esa yaqinlik, tenglik, qarindoshlik va hamjihatlikni ifodalab, masofani qisqartiradi. O‘zbek tilshunosligida bu masala N.Boboyozova, S.Nishanova, N. Xo'jayev, S.X.Begaliyeva, N.Ahmadjonov kabi olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Jumladan, N.Boboyozova o'zbek va ingliz tillaridagi murojaat shakllarining chog‘ishtirma-lingvomadaniy tahlilida “sen” va “siz” olmoshlari orqali hurmat, yaqinlik, ijtimoiy masofa kabi ma'nolarning ifodalanishini ko‘rsatgan. S.X.Begaliyeva esa o‘zbek tilida “hurmat” konseptining madaniy-pragmatik xususiyatlarini tahlil qilib, “siz” olmoshining yakkashaxsga nisbatan qo‘llanishi suhbatdosh atrofida himoya (masofa) hosil qilishini asoslagan.

O‘zbek tilida ijtimoiy masofa quyidagi vositalar orqali ham ifodalanadi:

- Hurmat affikslari va qo‘shimchalar: -jon, -xon, -oy, -bek (Azizjon, Dilshodxon, Malikaoy);
- Qarindoshlik va yoshga oid murojaatlar: aka, opa, uka, ota, ona, amaki, xola;
- Rasmiy murojaat birliklari: janob, xonim, hurmatli, muhtaram, janoblari;
- Fe’lning hurmat formalari: -siz, -ingiz, -lar qo‘shimchalari (keldilar, aytdingiz);
- Leksik vositalar: iltimos, marhamat, xush kelibsiz kabi xushmuomalalik formulalari.

Ijtimoiy masofa tilning barcha sathlarida muntazam ifodalanuvchi universal kommunikativ kategoriya bo‘lib, uning lingvistik tabiati R.Braun va A.Gilman, P.Braun va S.Levinson, E.Xoll, G.Xofstede, E.Goffman kabi xorijiy olimlar asarlarida har tomonlama asoslangan. O‘zbek tilshunosligida esa murojaat shakllari, “siz/sen” oppozitsiyasi va hurmat kategoriyasi bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar ijtimoiy masofaning milliy-madaniy xususiyatlarini ochib beradi. O‘zbek tilining morfologik hurmat formalari va boy murojaat birliklari tizimi yuqori hokimiyat masofasiga ega madaniyat ekanligini tasdiqlaydi.

Mazkur lingvistik va lingvomadaniy muammoni yanada chuqur o‘rganish maqsadida quyidagi ilmiy-amaliy takliflar ilgari suriladi:

1. O‘zbek va xorijiy tillardagi ijtimoiy masofa ifodalarining katta korpus asosida qiyosiy-tipologik tadqiqini tashkil etish.
2. Ijtimoiy masofaning lingvomadaniy ifodasini o‘zbek, ingliz, rus va boshqa tillar misolida lingvokulturologik lug‘at shaklida tizimlashtirish.
3. Chet tilini o‘qitishda ijtimoiy masofaga mos murojaat shakllari va xushmuomalalik strategiyalarini o‘rgatishga qaratilgan amaliy qo‘llanmalar yaratish.
4. Raqamli muloqot (ijtimoiy tarmoqlar, messenjerlar) sharoitida ijtimoiy masofaning transformatsiyasini sotsiolingvistik jihatdan o‘rganish.

Ushbu takliflar ijtimoiy masofa muammosining nazariy va amaliy jihatlarini yanada

boyitishga, shuningdek, madaniyatlararo muloqot samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Brown R., Gilman A. The Pronouns of Power and Solidarity // Style in Language / Ed. by T.A. Sebeok. – Cambridge, Mass.: MIT Press, 1960. – P. 253-276.

2. Brown P., Levinson S.C. Politeness: Some Universals in Language Usage. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987.

3. Goffman E. Interaction Ritual: Essays on Face-to-Face Behavior. – New York: Pantheon Books, 1967.

4. Hofstede G. Dimensionalizing Cultures: The Hofstede Model in Context // Online Readings in Psychology and Culture. – 2011. – Vol. 2, No. 1.

5. Ahmadjonov N. O‘zbek va nemis rahbar-muloqot diskursida nutq odobi va uning lingvistik aspektlari // Uzbekistan: Language and Culture. – 2026.

6. Begaliyeva S.X qizi. O‘zbek tili tizimida “hurmat” konseptining mazmuni va madaniy-pragmatik xususiyatlari // Dunyo ilmiy hamjamiyat yangiliklari, muammo va yechimlari. – 2026.

7. Boboyozova N. O‘zbek va ingliz tillarida murojaat shakllarining chog‘ishtirma-lingvomadaniy tahlili // Tamaddun nuri jurnali. – 2026.

8. Jamolitdinova D. Ingliz va o‘zbek tillarida bolalarga qaratilgan murojaat birliklarining lingvokulturologik tadqiqi // Advances in Science and Humanities. – 2025.

9. Nishanova S. Nutq muloqoti jarayonida murojaat shaklini tanlash // Innovation and Development. – 2026.

10. Xo'jayev N. O‘zbek tilida murojaat shakllari va ularning gender xoslanishi // O‘zbek tilining xorijda o‘qitilishi: ta’lim va innovatsiya. – 2024.